

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ ПІД ВПЛИВОМ ПОМИЛКИ

У статті піддано аналізу специфіку визнання правочинів недійсними, учинених під впливом помилки. Виокремлено види помилок, що мають істотне значення, визначено суб'єктів, які можуть оспорювати такі правочини.

Ключові слова: вади внутрішньої волі, недійсність, недійсність правочинів, природа правочину, помилка.

В статье автор анализирует специфику признания сделок недействительными вследствие ошибки. В частности, выделяет виды ошибок, имеющих существенное значение, определяет субъектов, которые могут оспаривать такие сделки.

Ключевые слова: дефекты внутренней воли, недействительность, недействительность сделок, природа сделки, ошибка.

The article examines the specific recognition of invalid transactions committed under the influence of errors. Specifically it identifies types of essential errors and defines entities that may challenge such transactions.

Key words: internal defects of will, invalidity, the invalidity of contracts, nature of the transaction, an error.

Аналіз як узагалі недійсності правочинів [1, 2, 3], так і вчинених під впливом помилки [4, 5, 6, 7, 8, 9] завжди викликав підвищену увагу в доктрині та практиці. Утім у літературі відсутнє сучасне комплексне дослідження проблематики такого виду правочину з вадами волі. Однак це не у повній мірі відповідає сучасним реаліям, і в першу чергу практика потребує вироблення рекомендацій щодо цього виду недійсних правочинів. Тому метою цієї статті є з'ясування особливостей визнання недійсними правочинів, учинених під впливом помилки.

Правочини, учинені під впливом помилки, належать до правочинів з вадами внутрішньої волі, оскільки вона формується в умовах спотвореного уявлення особи про обставини, що мають істотне значення для вчинення правочину.

Ігнорування або зневажання справжньої волі особи, яка вчиняє правочин під впливом помилки, було б несправедливим і неправильним. Однак визнавати недійсним будь-який правочин, в якому внутрішня воля сформувалася під впливом спотворених уявлень, було б теж неправильно, адже це, безперечно, впливає на стабільність цивільного обороту й охорону прав та інтересів інших осіб.

З огляду на це можливість оспорювання правочинів, учинених внаслідок помилки, має відбуватися в умовах чіткого та однозначного тлумачення положень ст. 229 ЦК України стосовно видів помилок, що мають істотне значення, кола суб'єктів, які можуть оспорювати правочин, та його правових наслідків, що дозволить забезпечити баланс інтересів у цивільному обороті.

Конструкція правочину, учиненого під впливом помилки, побудована за моделлю оспорюваного правочину, тобто в кожному конкретному випадку існує спір щодо формування волевиявлення учасника правочину завдяки помилці і потрібно довести, що мала місце помилка.

При цьому слід ураховувати, що на волю особи не впливали ані сторонні особи, ані інші причини, тобто не було деформації волі ззовні. Помилкове уявлення особи про певні обставини, що мають значення для правовідносин, які складаються внаслідок вчинення правочину, було сформоване самою особою, її світоглядом, власними уявленнями та оцінками. Тобто, на відміну від обману, помилка не є результатом навмисних дій іншого учасника правочину. Помилці може сприяти відсутність належної обачності, переоцінка учасником правочину свого досвіду чи можливостей.

Помилка, яка істотним чином впливає на формування волі однієї зі сторін правочину, повинна існувати на момент його вчинення. Такий висновок зумовлюється, окрім змісту загальних вимог, яких необхідно дотримуватися при вчиненні правочину (ст. 203 ЦК), й словосполученням «вчинено під впливом помилки».

В абз. 2 п. 19 Постанови Пленуму ВСУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вказується, що обставини, відносно яких помилилася сторона правочину (ст. 229 ЦК), мають існувати саме на момент вчинення правочину. Особа на підтвердження своїх вимог про визнання правочину недійсним повинна довести, що така помилка дійсно існувала, а також те, що вона має істотне значення [10].

Схематично вплив обставин, які мають істотне значення, можна відобразити таким чином: «немає істотної помилки – відсутнє вчинення правочину».

Необхідним є перш за все встановлення виду правочинів, які можуть бути оспорені як такі, що вчинені під впливом

помилки. У науково-практичній літературі, як і в Постанові Пленуму ВСУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», цей момент залишено без належної уваги.

Аналіз ст. 229 ЦК України у контексті наявності в ній таких формулювань, як, зокрема, «прав та обов'язків сторін», «другій стороні», дозволяє зробити висновки, що законодавець допускає оспорювання переважно дво- та багатосторонніх правочинів. Однак це не виключає можливості оспорювання й односторонніх правочинів.

В абз. 5 п. 25 Постанови Пленуму ВСУ «Про судову практику у справах про спадкування» вказується, що відмова від прийняття спадщини може бути визнана судом недійсною за підстав, передбачених статтями 225, 229–231, 233 ЦК [11]. За своєю сутністю відмова від прийняття спадщини є одностороннім правочиним. Причому її оспорювання можливе тільки у випадку, коли особа, яка відмовляється від прийняття спадщини, помилилася щодо природи такого правочину.

Неможливим є застосування помилки до суміжних правових конструкцій, які за своєю сутністю не є правочинами.

Зокрема, Сокирянським районним судом Чернівецької області було встановлено, що відповідачі подали до виконкому архівний витяг протоколу № 9 від 11.05.1994 року, згідно з яким у списках гаражного кооперативу «Автомобіліст» зазначений ОСОБА_6, спадкоємцями за заповітом якого є ОСОБА_1 та ОСОБА_5, та на підставі даного документа було прийнято рішення № 23/1 від 14.01.2009 року про надання їм дозволу на виготовлення свідоцтва про право власності, а тому суд зробив висновок, що виконкомом це рішення було прийнято під впливом **помилки стосовно прав відповідачів на майно** [12].

Коло осіб, які можуть звернутися до суду з позовом про визнання правочину недійсним як вчиненого внаслідок помилки, ст. 229 ЦК України не обмежуєть-

ся. Наприклад, непоодинокі випадки, коли з вимогою про визнання правочину як вчиненого під впливом помилки звертаються різноманітні державні органи або спадкоємці померлої особи, яка вчиняла правочин під впливом помилки. Зокрема:

а) ВГСУ розглядалася справа, в якій прокурор як на єдину підставу обґрунтування заявлених позовних вимог посилався на те, що договір у частині передачі простого векселя № 32073513827 було укладено сторонами під впливом помилки щодо властивостей або якостей простого векселя, а тому останній є недійсним на підставі ст. 229 ЦК [13];

б) ОСОБА_3 звернувся з позовом до ОСОБА_4 про визнання недійсним договору дарування житлового будинку з господарсько-побутовими будівлями, земельної ділянки, укладеного 04.04.2008 року між його матір'ю ОСОБА_5 і племінником ОСОБА_4 та посвідченого приватним нотаріусом Кам'янець-Подільського районного нотаріального округу. На обґрунтування позову було зазначено, що мати склала заповіт, яким заповідала все своє майно йому та сестрі ОСОБА_7. Проте в липні 2008 року він дізнався про укладення оспорюваного договору 04.04.2008 року і вважає, що мати не могла такого зробити – підписуючи договір дарування, вона помилялася щодо змісту та наслідків своїх дій, була людиною похилого віку, малограмотною, хворіла, погано бачила [14].

Разом із тим слід відмітити, що уявлення про справжню волю може існувати тільки в особи, яка помилялася, а зовнішньому сприйняттю це може бути взагалі недоступно.

Відтак видається, що логічним і обґрунтованим буде висновок, що тільки особа, яка помилялась, і може ставити під сумнів неправильне формування волі за наявності помилки та оспорювати на цій підставі вчинений нею правочин.

Під помилкою варто розуміти неправильне, помилкове, таке, що не відповідає дійсності, уявлення особи про при-

роду чи елементи вчинюваного нею правочину.

Важливим є визначення видів помилок, що мають істотне значення, внаслідок чого допускається оспорювання правочину. Законодавець надає істотне значення помилці щодо:

- а) природи правочину;
- б) прав та обов'язків сторін;
- в) властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність;
- г) властивостей і якостей речі, що значно знижують можливість використання її за цільовим призначенням.

У результаті цього постає цілком закономірне запитання, чи є цей перелік відкритим або ж допускається кваліфікація правочину як вчиненого під впливом помилки і за існування інших обставин?

У науково-практичній літературі вказується, що можуть бути наявними, окрім наведених у ст. 229 ЦК, помилки, зокрема, стосовно предмета правочину, учасника правочину. Причому з доволі «оригінальним» поясненням. Наприклад, З. В. Ромовська констатує, що «помилка в суб'єкті випадково не була віднесена до числа тих, що за статтею 229 ЦК мають істотне значення» [15, с. 391].

На підтримку позиції, що наведений перелік помилок не є вичерпним, слугує частково юридична техніка викладення абз. 2 ч. 1 ст. 229 ЦК України. Оскільки законодавець спочатку перелічує обставини, що кваліфікуються як істотна помилка, а згодом тільки вказує, що мотив не має істотного значення.

Разом із тим вичерпність переліку помилок зумовлюється необхідністю забезпечення стабільності цивільного обороту та інтересів учасників, які діяли добросовісно. Саме тому видається, що перелік, наведений в абз. 2 ч. 1 ст. 229 ЦК, є вичерпним і розширювальному тлумаченню не підлягає.

Як наслідок, за тих випадків, коли помилка не охоплюється змістом абз. 2 ч. 1 ст. 229 ЦК України, правочин не може бути визнано недійсним як такий, що

вчинений під впливом помилки. Та у випадках виняткових випадках і за наявності підтвердження можуть бути розцінені як обставини, що мають істотне значення, зокрема, помилка щодо сторони правочину, тотожності предмета правочину. Однак їхнє застосування потребує уваженого обґрунтування і наведення підстав, які послуговували передумовою для необхідності використати аналогію (ст. 8 ЦК України).

Під природою правочину мається на увазі сутність правочину, яка дозволяє відмежувати його від інших правочинів. Причому природа правочину охоплюватиме собою його характеристику з позицій:

а) оплатності або безоплатності (наприклад, особа вважала, що укладає договір довічного утримання, а насправді уклала договір дарування);

б) правових наслідків його вчинення (наприклад, особа вважала, що укладає договір комісії, а насправді це був договір купівлі-продажу з відстроченням платежу).

На основі цього різновиду помилки можуть оспорюватися будь-які різновиди правочинів.

Хибні уявлення про права та обов'язки сторін можуть слугувати підставою визнання правочину недійсним як вчиненого за наявності істотної помилки. Наприклад, на думку певної особи, вона має виконувати тільки дії щодо утримання другої сторони, вважаючи, що в цьому – сутність спадкового договору, а виявилось, що вона повинна здійснювати досить широке коло дій за вимогою відчужувача (ст. 1302 ЦК України). Такий вид помилки є підставою для оспорювання тільки договорів.

Наприклад, як зазначено ВГСУ, суди попередніх інстанцій дійшли правомірного висновку, що укладення договорів гарантії при помилковому уявленні про істотні обставини (а саме такі, як права та обов'язки сторін, і зокрема обов'язок відповідача сплачувати суму гарантії, а позивача – відшкодувати відповідачеві

завдані в такому випадку збитки, права відповідача регресного звернення до позивача, обов'язку відповідача встановити відповідність вимоги до умов гарантії) призвело до неправильного тлумачення норм цивільного законодавства та порушення прав позивача [16].

Помилковими можуть бути й уявлення про властивості та якості речі, які виявилися насправді такими, що значно знижують її цінність або можливість її використання за цільовим призначенням. Може статися, що природна властивість речі проявиться лише згодом і помітити хибне уявлення щодо неї як предмета правочину можливо лише зі спливом певного часу. У будь-якому випадку особа має довести, що вона вчинила правочин під впливом помилки і за наявності правильного уявлення про обставини, з яких вона помилялася, правочин нею б не укладався. Цей вид помилки слугує підставою для оспорення тільки договорів, на підставі яких набувається річ у власність чи користування.

Поza віднесенням до обставин, що можуть бути розцінені як такі, що мають істотне значення, знаходиться мотив правочину. Як відомо, мотив правочину – це психологічний стимул його вчинення. Мотив дозволяє встановити, чому саме особа вчинює правочин. Зокрема, мотив придбання букета квітів для подарунка чи ж заради власного естетичного задоволення жодним чином не може впливати на дійсність правочину купівлі-продажу [17, с. 272].

Таким чином, мотив, через який вчинено правочин, правового значення не має, хоча законодавець і вказує на допустимість надання мотиву правочину значення істотної помилки у випадках, указаних у законі.

Типовим прикладом надання законом мотиву значення, який наводиться в літературі, є право на обмін товару належної якості [15, с. 395], якщо він не підходить за розміром, формою, габаритом, фасоном тощо (ст. 707 ЦК України). Утім слід відмітити, що правове регулю-

вання відбувається в межах договору купівлі-продажу та в цьому разі правочин не визнається недійсним, як вчинений під впливом помилки, а настає обмін товару або ж припинення договірних зобов'язання і повернення грошової суми.

Основним правовим наслідком визнання недійсним правочину, вчиненого внаслідок помилки, є реституція, тобто повернення сторін до первісного стану (ст. 216 ЦК України).

За умови, якщо особа, яка вчиняла правочин унаслідок помилки, робила це в результаті власного недбалства, то на неї покладаються додаткові майнові обтяження у вигляді обов'язку відшкодувати другій стороні завдані цим збитки.

Утім можлива і протилежна ситуація, за якої інша сторона своєю необережною поведінкою сприяла помилці. У цьому разі вона зобов'язана відшкодувати другій стороні, яка вчинила правочин під впливом помилки, завдані їй збитки. У випадку впливу на помилку дій третіх осіб збитки сторін відшкодуванню не підлягають.

Отже, на підставі вищевикладеного можна зробити певні висновки.

1. Уявлення про справжню волю може існувати тільки в особи, яка помилялася, а зовнішньому сприйняттю це може бути взагалі недоступно. Тому тільки особа, яка помилялась, і може ставити під сумнів неправильне формування волі за наявності помилки та оспорювати на цій підставі вчинений нею правочин.

2. Під помилкою слід розуміти неправильне, помилкове, таке, що не відповідає дійсності, уявлення особи про природу чи елементи вчинюваного нею правочину.

3. Вичерпність переліку помилок зумовлюється необхідністю забезпечення стабільності цивільного обороту та інтересів учасників, які діяли добросовісно. Саме тому видається, що перелік, наведений в абз. 2 ч. 1 ст. 229 ЦК, є вичерпним і розширювальному тлумаченню не підлягає.

4. Під природою правочину слід розуміти сутність правочину, яка дозволяє відмежувати його від інших правочинів. Причому природа правочину охоплюватиме собою його характеристику з позицій оплатності або безоплатності та правових наслідків його вчинення.

Література

1. Растеряев Н. Недействительность юридических сделок по русскому праву: Часть общая и часть особенная. Руководство к торговым и гражданским сделкам / Н. Растеряев. – СПб.: Тип. т-ва «Обществ. польза», 1900. – 386 с.
2. Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Н. В. Рабинович. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – 171 с.
3. Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву / Ф. С. Хейфец. – 2-е изд., доп. – М.: Юрайт, 2000. – 162 с.
4. Загорский А. Принуждение, ошибка и обман и их влияние на юридическую сделку / А. Загорский // Юрид. вестн. – 1890. – № 1. – С. 3–21.
5. Гаврилов П. Недействительность сделок, заключенных под влиянием заблуждения и обмана / П. Гаврилов, Т. Илларионова // Сов. юстиция. – 1978. – № 19. – С. 13–14.
6. Эрделевский А. Заблуждения относительно природы сделки (недействительность сделок) / А. Эрделевский // Закон. – 2002. – № 1. – С. 27–29.
7. Коломиец Е. А. Заблуждение и обман как условия недействительности сделок: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Е. А. Коломиец. – Краснодар, 2005. – 24 с.
8. Зезекало А. Ю. Заблуждение в тождестве предмета и в природе сделки: теория и практика / А. Ю. Зезекало // Вестн. Высш. Арбитраж. Суда Рос. Федерации. – 2007. – № 9. – С. 60–73.
9. Зезекало А. Ю. Заблуждение при совершении сделки / А. Ю. Зезекало. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2011. – 198 с.
10. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними [Електронний ресурс]: Постанова Пленуму Верхов. Суду України № 9 від 06.11.2009 р. // БД «НАУ – ЕКС-ПЕРТ». Версія: 9.7.3.

11. Про судову практику у справах про спадкування [Електронний ресурс] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України № 7 від 30.05.2008 р. // БД «НАУ – ЕКСПЕРТ». Версія: 9.7.3.
12. Рішення Сокирянського районного суду Чернівецької області від 10.09.2009 р. у справі № 2-343/09 [Електронний ресурс] // БД «НАУ – Судові рішення». Версія: 9.7.3.
13. Постанова Вищого господарського суду України від 03.06.2008 р. у справі № 38/374 [Електронний ресурс] // БД «НАУ – Судові рішення». Версія: 9.7.3.
14. Рішення Кам'янець-Подільського міськрайонного суду Хмельницької області від 25.12.2009 р. у справі № 2-1797 [Електронний ресурс] // БД «НАУ – Судові рішення». Версія: 9.7.3.
15. Ромовська З. В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс : підручник / З. В. Ромовська. – К. : Атіка, 2005. – 560 с.
16. Постанова Вищого господарського суду України від 24.12.2008 р. у справі № 24/483-49/80 [Електронний ресурс] // БД «НАУ – Судові рішення». Версія: 9.7.3.
17. Крат В. І. § 1–5 Глави 11 Правочини / В. І. Крат // Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – Т. 1. – С. 271–302.